

ԱՍՏՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԵՎՈՆ ԵՐՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Նոր Նախիջևանի ձեռագրերից Մաշտոցյան մատենադարանում պահվում է շուրջ 369 ձեռագիր, նաև պատառիկներ՝ ձեռագրերից կտրտված մասունքներ:

Եղևի են գրքի արժեքն իմացող մարդիկ, որոնք պատառիկները կորստից փրկելու համար դրանք միացրել են իրենց մոտ եղած պատահական ձեռագրին, կամ էլ քաշքաշված ու մաշված հին ձեռագրից մնացած թերթերը լրացրել են նոր ձեռագրով, երբեմն էլ անվնաս մնացած նկարները կտրատել ու փակցրել են ուշ շրջանի մի նոր ձեռագրի էջերին:

Այդ բախտն է վիճակվել նաև Կիլիկիայի Հեթում թագավորի (1227—1270) որդի՝ թագաժառանգ Լևոն Գ-ի դիմանկար պատառիկին:

Հայ միջնադարյան դիմանկարչության համար արժեքավոր այս նկարի մասին հիշվել է մի շարք ուսումնասիրություններում, սակայն այդպես էլ անլուծելի է մնացել այն հարցը, թե ո՞ր ձեռագրին է պատկանում նա:

XIII դարի երկրորդ կեսին Հոռմկլայի գրչության կենտրոնում ստեղծվեցին հայկական սքանչելի ձեռագրեր, որոնց մեծ մասի պատվիրատուն Կոստանդին կաթողիկոսն էր՝ ձեռագրական արվեստի զարգացման գործում նշանակալի դեր ունեցած հիշարժան մի գործիչ: Նրա պատվիրած մատյաններից մեկն էլ իր սան՝ Հեթում թագավորի որդի պատանի Լևոնին նվիրած ավետարանն է, որտեղ պատվիրատուն նկարել է ավել Լևոնի դիմանկարը, նրան ուղղելով իր ձոնը: Այս ավետարանը Կիլիկյան ուրիշ շատ ձեռագրերի հետ միասին տարվել է Ղրիմ, այնտեղից էլ նոր Նախիջևան և պահվել ս. Լուսավորչի եկեղեցում:

Ձեռագրի մասին առաջին հաղորդմանը հանդիպում ենք Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցի 1846 թվականին նոր Նախիջևան կատարած այցելության նկարագրության մեջ: Այստեղ Զալալյանցը հիշատակում է նաև Լևոնի նկարը պարունակող ձեռագիրը:

«Մինն յայսոցիկ աւետարանաց էր գրեալ ձեռամբ Կոստանդիանոս կաթողիկոսի Կիլիկեցոյ, յորում նկարեալ է նոյն կաթողիկոսն զպատկեր Հեթում թագաւորի արքայական ծիրանաւ: Յաջ և յահեակ այնր պատկերի գրեալ է. «Լևոնի որդւոյ Հեթում թագաւորի»¹: Եղերք ծիրանւոյն են ոսկենկարք, և ի ծայր

¹ Զալալյանը ձեռագրի գրիչ և ծաղկող է համարում Կոստանդին կաթողիկոսին: Նա սխալ վել է նաև, Լևոնի պատկերը համարելով «զպատկեր Հեթում թագաւորի», մի սխալ, որի մասին հետազայում ակնարկել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը (Հայկական մանրանկարներ, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիզ, 1910, № 2, էջ 15) վերջինս, սակայն, պատառիկը նկարագրելիս գրում է. «նկարի աջ և ձախ բաց մնացած տարածության վրա ոսկե գլխազիր տառերով գրված է «Լևոն որդի Հեթում թագ.»: Իրականում մակագրությունը արված է ոչ թե ոսկյա տառերով, այլ՝ ոսկյա ֆոնի վրա՝ կապույտ ներկով:

ծիրանույ առիժաձև նշանք, նույնպէս և ի վերայ երկուց ծղաց: Ի ներքոյ նոյն պատկերի գրի սակեղօժ տառիւք ձեռամբ նոյն կաթողիկոսի.

«Տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսի,
 Զաւետարանս այս բաղձալի,
 Շնորհեալ սանոյն իւր Լեոնի
 Որդույ Հեթմոյ թագաւորի
 Առ ի նշան արքայութեան
 Գատել քստ հաւատոյ դաւանութեան,
 Ուղղափառոց եղեալ սահման,
 Ի յիշատակ իւր յաւիտեան»²:

Մեզ բերված նկարագրութիւնից երևում է, որ Զաւալյանցը անձամբ տեսել է այն ձեռագիրը, որի մեջ եղել է Լեոնի դիմանկարը, ձոնի հետ միասին: Սակայն նա չի խոսում ո՛չ ձեռագրի հիշատակարանի և ո՛չ էլ գրութեան տեղի ու ժամանակի մասին:

Զաւալյանցից հետո, 1902 թվականին, «Լուծա» ամսագրում, Գարեգին Հովսեփյանը հրատարակում է Լեոն Գ-ի դիմանկարը ձոնի հետ միասին (նկ. N 1) և այդ առթիւ գրում.

«Մագաղաթյա սույն երկթերթը առնված է մի գրչյա ավետարանից, որի մասին առաջին անգամ տեղեկութիւն է տվել Սարգիս արքեպիսկոպոս Զաւալյան յուր ճանապարհորդութեան Բ մասի մեջ, եր. 457: Զեռագիրը այժմ էլ գրտնրվում է նոր նախիջևանի Լուսավորիչ եկեղեցու պահարանում: Ինձ հայտնի է, թե ե՛րբ, ու՞մ ձեռքով են պոկված այս թերթերը և Մայր Աթոռ բերված: Այս թանկագին պատառիկը այժմ սրբութեամբ պահպանվում է Մայր Աթոռի եկեղեցական թանգարանում, բայց ցանկալի էր ամբողջ ձեռագիրը Մայր Աթոռ փոխադրել և պոկված պատառիկը նորից հաստատել յուր սկզբնական տեղում»³:

Հետագայում պարզվեց, որ Գարեգին Հովսեփյանի նկարագրած «մագաղաթյա սույն երկթերթը» որի սոսկ նկարն էր ունեցել Հովսեփյանը, եղել է ոչ թե ձեռագրի պատառիկը, այլ նկարիչ Արծաթպանյանի կատարած ընդօրինակութիւնը, այն էլ ոչ թե մագաղաթի, այլ թղթի վրա: Այդ ընդօրինակութիւնը նկարիչը նվիրել էր մայր Աթոռին⁴:

Գիմանկարի բնագիր պատառիկին անդրադարձել է նաև Երվանդ Շահագիրը: 1903 թվականին, երբ նա ցուցակագրում էր նոր նախիջևանի ձեռագրերը, մատնանշում է նաև Լեոնի նկարի մասին: Նա գրում է.

«Մեզ մատնացույց արին, օրինակի համար բաղաբիս ս. Աստվածածին եկեղեցու քահանաներից մեկի վրա, որ մի ժամանակ տիրացու է եղել ս. Լուսավորիչ եկեղեցում: Գա, այդ հայ եկեղեցու պաշտոնյան պոկել, տուն է տարել բնաիր ձեռագրերի մեկի միջից Լեոն երրորդի պատկերը և իրրև դարդ կախել է յուր բնակարանի պատից»:

² Սարգիս արքեպ. Զաւալյանց, Ճանապարհորդութիւն, հ. Բ, Տփլիս, 1857, էջ 457:

³ Գ. Հովսեփյան, Մանրանկարչութեան արվեստը հայոց մեջ (Լեոն Գ-ի պատկերի առթիւ), «Լուծա», N 1, Փիֆլիս, 1902, էջ 199:

⁴ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 1006:

Մեծ դժվարությամբ հաջողվում է մի երիտասարդի հետ վերցնել նկարը այդ քահանայից⁵։ Շահագիլը մեզ է բերում իր և քահանայի միջև տեղի ունեցած խոսակցությունը։

Նկ. 1

«Աղբար, պատասխանեց նա մեզ յուր աղճատ բարբառով, — գրում է անվանի բանասերը, — ո՞վ գիտեր այն ժամանակները դոցա գինը և արժեքը. մենք ձեզ պես ուսումական շննք, որ այդպիսի բաներ հասկանանք, ձեռագրերի պես հնությունները գնահատենք։ Գրքերը թափված էին խորանի հետևը, ով կուզեր, կնայեր, ով կուզեր, տուն կտաներ, ո՞վ էր նոցա վերա ուշադրություն դարձնողը։ Տեսա այդ գիրքը — սյուրեթներ կային մեջը. այդ պատկերին հավանեցի, որովհետև մյուսները սուրբերի պատկերներ էին, իսկ այդ մեկը — թագավորի։ Առա կտրեցի, բնից ոչ առանց թույլտվության»⁶։

5 Ն. Շահագիլը չի տալիս այդ երիտասարդի անունը։
6 Ն. Շահագիլը, Պատմական պատկերներ, Թիֆլիս, 1903, էջ 83։

Ինչպես տեսնում ենք, Լևոնի նկարը 1903 թվականին արդեն իր մայր ձեռագրում չէր գտնվում: Այն պոկված է եղել տարիներ առաջ, երբ դեռևս եկեղեցիների խորանների հետևում անխնամ թափված էին ձեռագրերը, և երբ ս. Աստվածածին եկեղեցու քահանան զեռ տիրացու էր ս. Լուսավորիչ եկեղեցում:

1910 թվականին, Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը «Հայկական մանրանկարներ» հոդվածում խոսում է Լևոն Գ. Թագավորի, Կեռան և Մարիան Թագուհիների և Լամբրոնյան Վասակ իշխանի՝ Լևոն Գ-ի հորեղբոր, նրա երկու որդիների դիմանկարների մասին: Հոդվածում գետեղված է նաև Լևոն Գ-ի պատանեկության նկարը, բայց արդեն կտրված վիճակում, որի լուսանկարը, Տեր-Մովսիսյանի խնդրանքով, նոր նախիջևանից նրան էր ուղարկել Հրաչյա Աճառյանը: Տեր-Մովսիսյանը հիշատակում է, որ 1903 թվականին, երբ ցուցակագրել է նոր նախիջևանի բոլոր եկեղեցիների ձեռագրերը, իրեն հայտնել են, «որ Լևոն Թագավորի պատկերը քաղաքի անիրավ քահանաներից մեկը (կարծեմ տեր Սարգիս) կտրել տարել է յուր տունը և շրջանակի մեջ դրած պահում է: Նկարը բերվեց և նորից միացրվեց ավետարանին»⁷, — գրում է Տեր-Մովսիսյանը: Թե նրվանդ Շահազիզը և թե Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը, միաժամանակ, այսինքն 1903 թվականին, լինելով նոր նախիջևանում և զբաղվելով ձեռագրերի ցուցակագրման աշխատանքով, հիշատակում են, որ այդ ժամանակ, իրենց ներկայությամբ, բերվել է Լևոնի նկարը և տեղադրվել ձեռագրում: Սակայն, տարօրինակ է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը տարբեր ձեռագիր է մատնանշում: Տեր-Մովսիսյանի ցուցմունքով, նկարը պատկանում է նոր նախիջևանի № 14 ձեռագրին, իսկ նրվանդ Շահազիզը վերագրում է № 2 ձեռագրին:

Նախիջևանի № 14 ձեռագիրը այժմ Մաշտոցյան մատենադարանի № 7663 մագաղաթյա ավետարանն է, գրված և նկարադարձված 1297 թվականին: Նկարադարձել է Գրիգոր քահանան՝ Սարգիս Պիծակի հայրը: Ձեռագիրը վերջում ունի այդ մասին բնդարձակ հիշատակարան. մեծությունն է 21,5×14 սմ:

Նախիջևանի № 2 ձեռագիրը, նախկին՝ Երևանի գրական թանգարանի № 84, իսկ այժմ Մաշտոցյան մատենադարանի № 7690 ձեռագիրն է: Գրված և նկարադարձված է 1249 թվականին, Հոռմկլայի նշանավոր գրիչ և ծաղկող Կիրակոսի ձեռքով: Ձեռագիրը մագաղաթյա է, մեծությունը 16×11,5 սմ, ունի գունանկարչորեն արված ավետարանիչներ և անվանաթերթեր:

Պարզելու համար, թե այս երկու ձեռագրերից որին է պատկանել նկարը, նախ որոշենք, թե Լևոն Գ-ն նկարվելիս մտավորապես քանի՞ տարեկան էր և հետևաբար ձեռագիրը ո՞ր թվականին պետք է գրված լիներ:

1238 թվականի Կիլիկյան ավետարաններից մեկի հիշատակարանից հայտնի է, որ Հեթումի և Զապելի որդի Լևոնը ծնվել է 1236 թվականին⁸: Քանի որ ավետարանը Կոստանդին կաթողիկոսը նվիրել է իր սան՝ Թագածառանգ Լևոնին, նշանակում է Լևոնն այդ ժամանակ պատանի էր: Ըստ Գարեգին Հովսեփյանի՝

⁷ Մ. Եպիս. Տեր-Մովսիսյան, Հայկական մանրանկարներ, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիզ, 1910, № 2, գիրք XX, էջ 15:

⁸ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 929:

Աստուծոյ Կուսակցութիւնը

նկարից դատելով՝ 15—17 տարեկան⁹: Նույն կարծիքին է նաև Տեր-Մովսիսյանը¹⁰:

Այլ է, սակայն, Երվանդ Շահազիզի կարծիքը: Նա գտնում է, որ Լեոնը նկարում ալեղարդ մազերով, միջահասակ մի տղամարդ է¹¹:

Եթե Լեոնի նկարի Շահազիզի կատարած մանրակրկիտ նկարագրությունը ամենայն մանրամասնություններ չհամապատասխաներ քննարկվող նկարին, ապա կարելի կլիներ ենթադրել, թե Շահազիզը տեսել է բոլորովին մի այլ պատկեր:

Իրողությունը մնում է այն, որ Կոստանդին կաթողիկոսը ավետարանը պատվիրել է իր սան Լեոն Գ թագաժառանգի համար որպես դասագիրք, երբ նա դեռ 15—17 տարեկան էր, հետևաբար պետք է նկարված լիներ մոտավորապես 1252—54 թվականներին:

Ըստ Մ. Տեր-Մովսիսյանի, ինչպես ասացինք, Լեոնի նկարը 1903 թվին բերվել է և տեղադրվել իր ձեռագրում, իսկ այդ ձեռագիր ավետարանը իբր նոր Նախիջևանի ս. Լուսավորչի № 14-ն է, գրված ՉեՁ (1297) թվականին, նկարազարդված Գրիգոր Պիծակի ձեռքով: Տեր-Մովսիսյանի այս տեղեկությունը ենթակա է ստուգման: Այսպես, Լեոնը թագավորել է 1271—1289 թվականներին, ուրեմն նա բնականաբար չէր կարող 1297-ին լինել արդեն վաղուց վախճանված Կոստանդին կաթողիկոսի սանը:

Լ. Ազարյանը նույնպես նկատելով Տեր-Մովսիսյանի տեղեկության անստույգությունը, գրում է. «Տարօրինակ է, որ Տեր-Մովսիսյանն այն տեսել է 1297 թ. ձեռագրում»¹²:

Փորձենք գտնել Տեր-Մովսիսյանի տեղեկության պատճառը:

1910 թվականին, երբ Տեր-Մովսիսյանը ձեռնարկեց գրել թագավորական նկարների մասին իր ուսումնասիրությունը, Լեոնի նկարի մասին խոսելիս վկայակոչում է Ջալալյանցին, որն առաջին անգամ նկարագրել է Լեոնի պատկերը իր ավետարանի մեջ տեսնելով:

Ջալալյանցն իր գրքում, Լեոնի ավետարանի նկարագրությունից անմիջապես հետո, գրում է. «Ի չիշատակարանի աւետարանի միոյ գրելոյ ի թուին ՉեՁ (1297)...» և մեջ է բերում նոր Նախիջևանի № 14 ձեռագրի հիշատակարանն ամբողջությամբ:

Հավանաբար, Տեր-Մովսիսյանը թյուրիմացաբար, Լեոնի ավետարանի նկարագրությանը անմիջապես հաջորդող այս հիշատակարանը վերագրել է նրան և այստեղից էլ առաջացել է այն թյուրիմացությունը, որ իբր Լեոնի նկարը պատկանել է Նախիջևանի № 14 ձեռագրին:

Գարեգին Հովսեփյանը 1943 թվականին գրած իր ուսումնասիրության մեջ, Լեոնի ավետարանի մասին խոսելիս, հիշատակում է դարձյալ № 14 ձեռագիրը և, Տեր-Մովսիսյանի սխալմունքը հիմք ընդունելով, նույնպես գրում է. «Ավետարանի հիշատակարանը կորած է, ուրեմն և ճիշտ թվականը որոշել կարող չենք»:

⁹ Գ. Հ ս վ ս ե փ յ ա ն, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Բ, Նյու-Յորք, 1943, էջ 20:

¹⁰ Մ. Ե ս ի ս. Տ Ե Ր-Մ Ո Վ Ս Ի Ս Յ Ա Ն, Հայկական մանրանկարներ, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1910, № 2, գիրք 20, էջ 14:

¹¹ Ե. Շ ա հ ա ղ ի ղ, Պատմական պատկերներ, Թիֆլիզ, 1903, էջ 96:

¹² Լ. Ա զ ա Ր Յ Ա Ն, Կիլիկյան մանրանկարչությունը 12—13 դդ., Երևան, 1964, էջ 95:

Տարիներ հետո, 1951 թվականին, նա իր «Հիշատակարանը ձեռագրաց» — ում նշում է, որ Լեոնի նկարը տեսել է նոր Նախիջևանի № 2 ձեռագրում: Բայց, քանի որ ձեռագրի գրությունն ժամանակ Լեոնն ընդամենը 13 տարեկան էր, ուստի Գարեգին Հովսեփյանն այն կարծիքն է հայտնում, թե Լեոն Գ-ի պատանեկության այս պատկերը նկարված է սույն ձեռագրի գրությունից հետո՝ ձեռագիրը կազմելու ժամանակ (1255 թ.):

Լեոն Գ-ի պատկերի այս առեղծվածով զբաղվել է նաև Լեոն Ազարյանը: Նա իր «Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII—XIII դարերում» աշխատության մեջ, Քորոս Ռոսլինին վերագրվող ձեռագրերի մասին խոսելիս, հիշատակություն է անում նաև Լեոն Գ-ի դիմանկարի մասին, գրելով, որ Կոստանդինոպոլիս Լեոնի դաստիարակ, իր սանին է նվիրում 1250 թվականին գրված ավետարանը, Լեոնի դիմանկարով: Այստեղ Ազարյանը առաջին անգամ հայտնում է, որ Լեոնի նկարը չէր կարող պատկանել ոչ 1297 թվականի և ոչ էլ 1249 թվականի ավետարաններին և որ այն պատկանում է մի ձեռագրի՝ որից տարաբախտաբար մնացել է միայն Լեոնի նկարը:

Լեոնի նկարի իսկական տեղը գտնելու համար իր որոնումների մասին Ազարյանը ծանոթագրում է. «Մեր պրպտումները, մանրանկարի իսկական տեղը և մանրանկարչի անունը գտնելու ուղղությամբ, ապարդյուն անցան»:

1960 թվականին մենք ձեռնարկեցինք ձեռագրերում եղած նշանավոր անձանց դիմանկարների հավաքման ու ընդօրինակման աշխատանքին: Այդ ժամանակ մեր ուշադրությունը գրավեց Մատենադարանի № 7690 (Նախիջևանի № 2) ձեռագրում գտնվող Լեոն Գ-ի դիմապատկերը:

Նկարը ձեռագրում փակցված էր առանձին հաստ դեղնավուն թղթի վրա, սակայն տեղ-տեղ պոկվել էր սոսինձը: Որովհետև մեզ հայտնի էր, որ այդ նկար-պատառիկը կորցրել է իր մայր ձեռագիրը, որոշեցինք կանխել նրա հետագա կորուստը, նորից սոսնձելով ամուր փակցնել թղթին: Նկարը պոկելիս նրա տակ նշմարվեց մատիտով գրված մի հիշատակագրություն: Համարյա անընթեռնելի դարձած այս գրությունն ավելի լավ վիճակում արտատպվել էր այն հաստ թղթի վրա, որին փակցված էր նկարը: Շրջված ձևով արտատպված այս հիշատակագրության մեջ հայելու միջոցով կարգացինք հետևյալը.

«Տէր Յակոբ քահանայ նախ... կտրել ՈԿԳ—1212 թ. № 1 ս. Լուսավորչի տետարանէն»¹³:

Այստեղ հիշատակված մատչանը նոր Նախիջևանի ամենահին ավետարանն է՝ գրված Հոռմկլայում գրիչ Հովհաննես Կլայեցու ձեռքով. Մաշտոցյան մատենադարանում այն ստացել է 7570 գույքահամարը: Ձեռագիրը թղթյա է, բոլորգիր, ունի անվանաթերթեր, նկարված միագույն, կարմիր ներկով, հին հայկական վարդաձևերով. որոնք վարպետ նկարչի գործ չեն: Ձեռագրի 60ր—61ա թերթերի միջև նշմարվում են կտրված երկու մագաղաթի հետքեր:

Քանի որ այս ձեռագիրը Հոռմկլայից է, առաջին հայացքից կարելի էր ենթադրել, որ հետագայում, այսինքն 1250-ական թվականներին կաթողիկոսը նկարել է տվել Լեոնի դիմանկարը և ավելացրել այս ավետարանին, իր սանին նվիրելու համար: Բայց այս ենթադրությունը անընդունելի է, որովհետև նախ Լեոնի նկարի մագաղաթը բոլորովին այլ որակի է, քան ձեռագիրը և առաջին

¹³ Ձեռագրի վրա փակցված Նախիջևանի գույքահամարի տակ նույնպես գրված է ՈԿԳ—1212 թ. (իրականում 1214 թվական):

լած եղբերը կտրտված են, բայց և այնպես «Լուսմա»-ում տպագրված ամբողջական ընդօրինակությունից երևում է, որ դա պետք է շափերով այս ձեռագրից ավելի փոքր լիներ, և ի վերջո հազիվ թե այս թղթյա անշուք, հասարակ դարգերով ձեռագիրը, կաթողիկոսը նվիրեր թագածառանգին:

Նկարի հետևի մակագրությունը նույնպես մեկն է այն փաստերից, որոնք ցույց են տալիս, որ Լեոնի նկարի իսկական տեղը բրոշելու համար մեզնից առաջ էլ որոնումներ են կատարվել:

1965 թվականի դարձանք, մանրանկարչական ընդօրինակման արվեստն ուսումնասիրելու կապակցությամբ, մենք համեմատում էինք XIII դարի կիլիկյան երկու ձեռագիր, որոնք գրվել և նկարազարդվել են Հռոմկլայում: Ձեռագրերից մեկը մեզ արդեն ծանոթ 1249 թվականի № 7690 (Նախջևան № 2) ավետարանն էր, նկարազարդված Կիրակոս գրչի կողմից, իսկ մյուսը 1251 թվականի № 3033 մի մագաղաթյա ավետարան, հարուստ մանրանկարներով, որի ծաղկոզն է Վարդանը:

Այս երկու ձեռագրերի նկարների համեմատությունը ցույց տվեց, որ նրանք ոչ միայն միևնույն նկարչական դպրոցի արտադրություն են, այլև նրանց մեջ գտնվող ավետարանիչների պատկերներն ընդօրինակված են մեկը մյուսից, այսինքն՝ 1251 թվականի № 3033 ձեռագիրն ընդօրինակված է 1249 թվականի № 7690 ձեռագրից¹⁴: Սակայն № 3033 ձեռագիրն իր սկզբում ունի սքանչելի խորաններ, որոնք չկան № 7690 ձեռագրում: Այս հանգամանքը մտածել էր տալիս, թե արդյոք 7690 ձեռագիրը ժամանակին չի՞ ունեցել խորաններ, որից ընդօրինակած լիներ Վարդանը: Այս կասկածը անհիմն չէր, քանի որ 7690 ձեռագրի կազմի կարերը թուլացած և խախտված էին:

Մյուս կողմից մեզ հայտնի էր, որ Մատենադարանի № 8000 ձեռագրում փակցված են նրա հետ բոլորովին շանչվող, XIII դարի մագաղաթյա հիանալի խորաններ:

№ 8000 ձեռագրի ժամանակը 1700 թվականն է, տեղը անհայտ (հավանաբար Ղրիմ)¹⁵, գրիչը տեր Սարգիս. թղթյա, բոլորգիր մի ավետարան է: Ձեռագրում եղած հիշատակագրություններից պարզվում է, որ այն տարբեր ժամանակներում պատկանել է տարբեր մարդկանց:

Արժեքավոր է նրա մի հիշատակագրությունը, որտեղ ասվում է, որ ձեռագիրը եղել է նոր Նախիջևանում. հիշատակագրության տակ մակագրված է «Գր լ...» (այսինքն՝ Գր. Լուսավորչի եկեղեցի) (էջ 285ա): Թեմական դպրոցում ձեռագիրն ստացել է 18 դույրահամարը: 1922 թվականին այս ձեռագիրը, ուրիշ շատ ձեռագրերի հետ միասին, դառնում է Երևանի գրականության թանգարանի սեփականությունը և ստանում 191 համարը. այնտեղից էլ 1938 թվականին բերվում է Մատենադարան և գրանցվում 8000 դույրահամարի տակ:

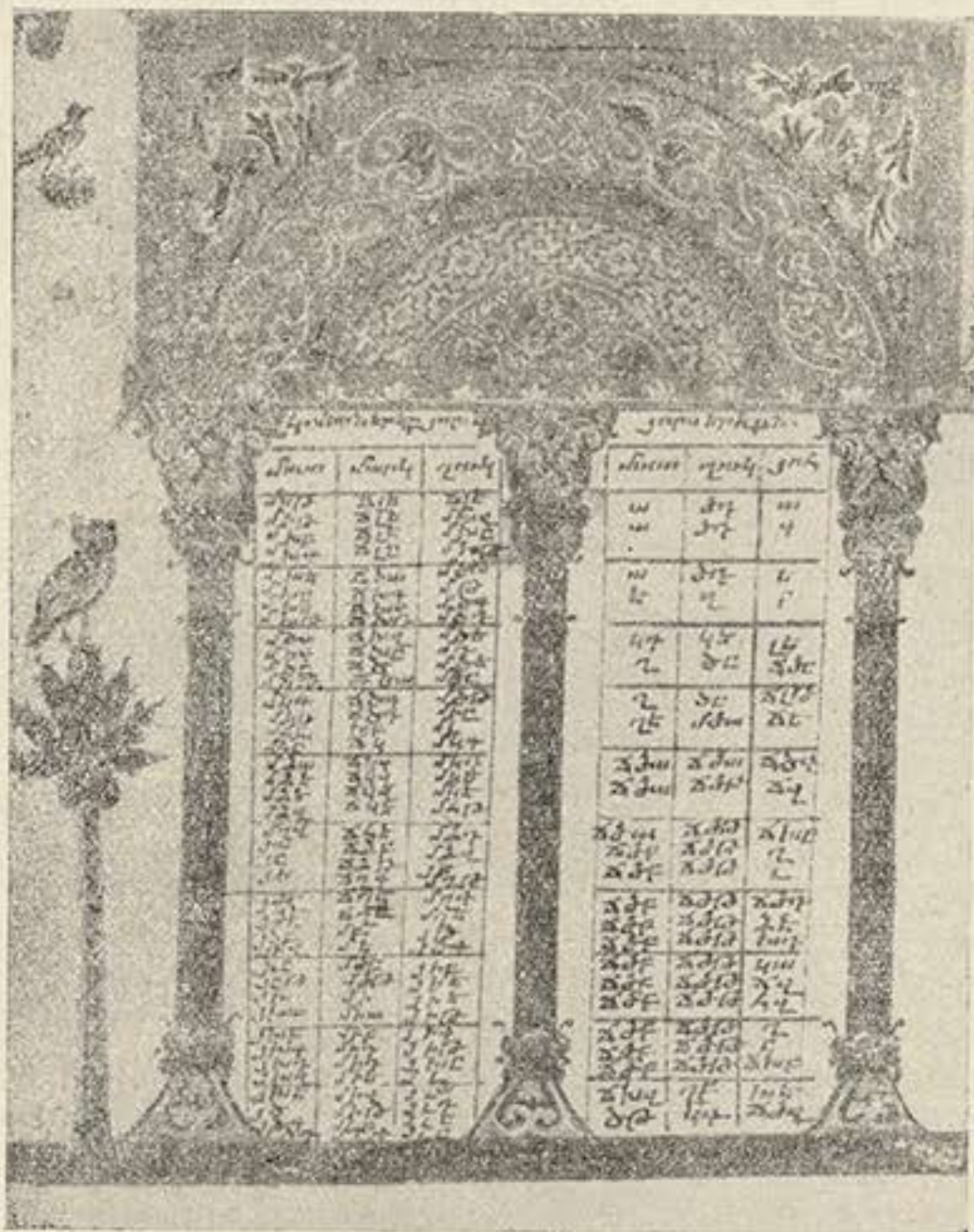
Ձեռագիրն սկզբից ունի մագաղաթյա երկաթագիր շորս պահպանակ, ապա չհամարակալված մագաղաթյա վեց թերթ միջին երկաթագիր երկսյուն գրությունամբ (ավետարանի մասեր), որոնք կտրտված են այնպես, որ թվում է պետք է օգտագործված լինեն որպես մի այլ ավելի փոքրածավալ ձեռագրի պահպանակներ: Այս նույն վեց թերթի ավելի մանրացված շորս հատակտորը փակցված է ձեռագրի վերջում՝ հիշատակարանից առաջ, դարձյալ առանց համարակա-

14 Լ. Ա. Պ. Մ. Մ., Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII—XIII դդ., էջ 96:

15 Ձեռագրի մանրանկարները հիշեցնում են ուշ շրջանի Ղրիմի մանրանկարչական ոճը:

լիցու: Բուն ձեռագիրն սկսվում է ավետարանիչների ցանկով (էջ 1բ—3ա), 4—20 թերթերում տեղադրված են XVI—XVII դարերի բուրբուխն այլ մանրանկարչական դպրոցի տերունական նկարներ, որոնք չեն պատկանում ձեռագրին: Ձեռագրի 21—28 թերթերը վերահիշյալ կիլիկյան ավետարանի ութ խորաններն են, որոնք փակցված էին անկանոն դասավորությամբ:

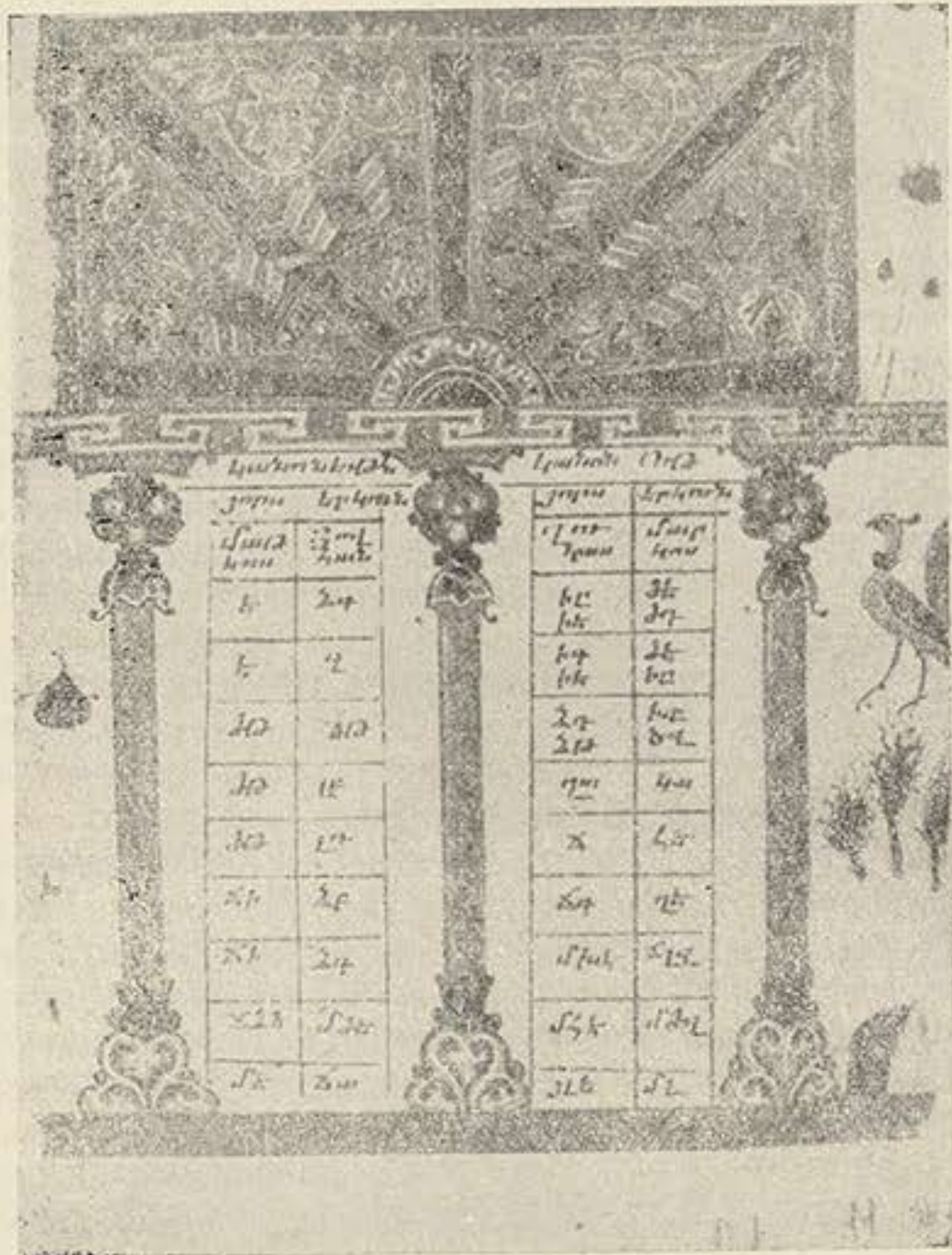
Նկ. 2

Այս խորանները բուրբն էլ մկրատահատված են, իրարից անշատված, կտրտված են բուրբ խորանների վերևի գլխազարդ թռչունները (նկ. № 2, 3) և որոշ խորանների կողքերի վերին լուսանցազարդերը: Ութ թերթ խորանները պարունակում են լրիվ տասը կանոնները, իսկ մի թերթ խորանն էլ՝ եվսեբիոսի նկարը. բնգամենը ինը նուրբ մագաղաթյա թերթիկներ՝ նկարազարդված մեկական էջերով: Բացակաչում էր Կարպիանոսի թերթը, այն էլ գտանք Մատենադարանի ցուցասրահում, որտեղ մեր որոնած թերթը ցուցադրված էր որպես XIV դարի մանրանկարչական սլատառիկի նմուշ: Այս սլատառիկը բերվել է Գրական թանգարանից, որտեղ գրանցված է եղել 90 համարի տակ. Մաշտոցյան մատենադարանում դարձել է սկզբում № 7661 ձեռագիրը, ապա № 1031

պատառիկը: Սա նույնպես միացվեց մեր պատառիկներին և այսպիսով ամբողջացան խորանները՝ թվով տասը թերթ:

Այս պատառիկների մանրագնին համեմատությունը № 3033 ձեռագրի խորանների հետ, համոզեց մեզ, որ դրանք միևնույն մանրանկարչական դպրոցի խմբին են պատկանում, բայց ընդօրինակություն չեն: Այս պատառիկները կասկածներն նաև № 7690 ձեռագրի հետ. ճիշտ է, իրենց շափերով նույնն էին, ինչ որ Կիրակոսի ավետարանը, սակայն չէին համապատասխանում իրենց մանրանկարչական գունաշարով: Բացի դրանից՝ № 7690 ձեռագիրը սկսվում է Մատթեոս ավետարանիչով, որը հենց ձեռագրի Ա. պրակի սկիզբն է, իսկ խորանները սովորաբար դրվում են ավետարանիչից առաջ:

Նկ. 3

Մեր պատառիկների սկզբի խորանները նույնպես ինչ-որ ձեռագրի Ա. պրակն են, իսկ վերջին երկու խորանը մտնում են Բ պրակի մեջ: Նշանակում է այս թերթիկները չէին կարող պատկանել 7690 ձեռագրին, բայց Հռոմկլայի դպրոցի մանրանկարներ են:

Նոր նախիջևանից բերված ձեռագրերից մեկի քարտում գրված էր. «Ձեռագիր ժԳ դար, շունի հիշատակարան, պոկված են խորանները»: Դա Մատենադարանի № 8321 ձեռագիրն էր (նոր նախիջևանի № 23-ը):

Առաջին իսկ հայացքից պարզվեց, որ մեր խորանները պոկված են այս ձեռագրից:

Ձեռագիրը մագաղաթյա է, սակայն վերանորոգված է թղթյա ձեռագրով: Սկզբից ունի թղթյա երեք թերթ՝ ավետարանիչների ցանկը, շորրորդ թերթը, որը նույնպես թղթյա է, Մատթեոս ավետարանիչն է՝ միակ պահպանված ավետարանիչը, այն էլ հետագայի: Չորսական թղթյա ցանկեր գրված են նաև Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչների անվանաթերթերից առաջ (թերթ 99—101 և 163—166): Այնուհետև թղթյա ձեռագիր է 186 թերթից սկսած մինչև վերջ՝ 345 թերթը: 266 թերթը իրենից ներկայացնում է Հովհաննես ավետարանիչի անվանաթերթը, նկարված երկգույն՝ կապույտ և մանիշակագույն հասարակ մի կիսախորան. ունի նաև նույն գույներով արված հասարակ լուսանցադարձեր:

Բուն ձեռագիրն սկսվում է 5-րդ թերթից՝ Մատթեոս ավետարանիչի անվանաթերթով և շարունակվում է մինչև 185 թերթը՝ Ղուկասի ավետարանի մի մասը: Ձեռագրի մեծությունն է 16,5×12, գրությունը՝ երկսյուն գեղեցիկ բոլորգիր: Ունի լուսանցադարձեր, որոնք բնորոշ են XIII դարի կիլիկյան վաղ շրջանի ձեռագրերին:

Ձեռագրի վերակազմումը և լրացումը թղթյա ձեռագրով, պետք է, որ կատարված լինի XVI դարում, Ղրիմում:

Հայտնի է, որ ընդհանրապես կիլիկյան ձեռագրերի թե՛ լուսանցքներում և թե՛ երկսյուն գրություններից ներկայումս սյունագծեր չեն լինում: Սակայն № 8321 ձեռագրի մագաղաթյա և թղթյա թերթերում կան կարմիր սյունագծեր: Մի շարք փաստեր թույլ են տալիս ենթադրել, որ այդ սյունագծերն արված են Ղրիմում՝ վերանորոգման ժամանակ:

Ձեռագրի, ինչպես և պատասիկ խորանների եզրերը ներկված են կարմիր գույնով. նույն ձևով ներկված են նաև այդ ժամանակ Ղրիմում կազմված մի խումբ ձեռագրերի եզրեր¹⁶: Կասկած չկա, որ ձեռագիրը Ղրիմում վերանորոգելու ժամանակ, խորանները եղել են նրա մեջ:

Ձեռագրի վերջին վերանորոգումը կատարվել է Մատենադարանում 1940-ական թվականներին (առանց խորանների): Այստեղ, ձեռագրի որոշ մաշված թերթերի ծայրեր վերանորոգվել են թղթյա պատասիկներով, որոնց երիզները ներկված չեն և վրան շունեն սյունագծեր: Փոխվել է նաև ձեռագրի կազմը: Կաշեկազմ ստվարաթղթի Ա. և Բ երեսներին փակցված են իր նախկին կազմի մաշված կաշիները, իսկ մեջքը վերանորոգված է սև կաշվով: Պահպանված է կանաչ մետաքսե պաստառը:

Քանի որ ձեռագիրը շունի հիշատակարան, հետևաբար նրա գրությունն անդնու ժամանակը որոշելու համար գիմում ենք նրա մանրանկար խորանների օգնությունը:

Ինչպես վերը նշվեց, մանրանկարի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այս խորաններն իրենց ընդհանուր նկարչական զարդաձևերով, որոշակիորեն արտահայտում են Հռոմկլայի դպրոցի մանրանկարչության ոճը: Սակայն ան-

¹⁶ Սրանք հավանաբար կազմվել են միևնույն կազմատանը, քանի որ այդ ձեռագրերից շատերն ունեն X—XI դարի միևնույն ավետարանի կարտված թերթերից պահպանակներ, որոնք առանձնացվեցին և միացվեցին իրար (թվով 16 թերթ):

հրաժեշտ էր գտնել ավելի մոտ նմանություն ունեցող նկարազարդված ձեռագրեր, քան նշված № № 3033 և 7690 ձեռագրերն են:

Հռոմկլայի XIII դարի 50-ական թվականների լավագույն վարպետ ծաղկողներից է Հովհաննեսը, որը հավանաբար եղել է նույն դպրոցի նշանավոր նկարիչ Քորոս Ռոսլինի ուսուցիչը:

Հայտնի է Հովհաննեսի նկարազարդած 1253 թվականի ավետարանը, որն այժմ գտնվում է Վաշինգտոնի Ֆրիքի պատկերասրահում¹⁷:

Մեր պատառիկ խորանների համեմատությունը Հովհաննեսի նկարած խորանների հետ բերում է այն համոզման, որ № 8321 ձեռագրի նկարիչը կամ պետք է Հովհաննեսը եղած լինի, կամ էլ մեկը, որն անմիջապես օգտվել է Հովհաննեսի նկարազարդած ձեռագրերից: Այդ նմանությունը նկատելի է յուրաքանչյուր խորանի դարդաձևի, թռչունների, լուսանցազարդերի և դարդանկարների միջև:

Գարեգին Հովսեփյանը 1943 թվականին հրատարակել է Վոթրթաունում ապրող պարոն Նազարեթ Աղամյանին պատկանող մի ձեռագրից մնացած ութ թերթ խորաններ: Այդ պատառիկները համեմատելով Քորոս Ռոսլինի նկարազարդած ավետարանների խորանների բազմաթիվ դարդաձևերի, լուսանցազարդերի, թռչունների ու ծառերի հետ, մեծանուն գիտնականը համոզվել է, որ դրանք հավանաբար պատկանում են Ռոսլինին:

«Երբ առաջին անգամ տեսանք այդ շքեղ և գեղեցիկ խորանները, — գրում է Հովսեփյանը, — իսկույն մեր մտքով անցավ, թե դրանք Քորոս Ռոսլինի գործերը պիտի լինին...»: Այնուհետև ավելացնում է. «Այժմ սքանչելի այդ ութ խորանների համեմատությամբ՝ Քորոս Ռոսլինի թվականով և տեղով հայտնի գործերի հետ, առավել ևս հաստատվում է, և համոզում դառնում մեր նախկին արպավորությունը, թե դրանք Քորոսի գործերն են»¹⁸:

Մեր պատառիկների համեմատությունը Հովսեփյանի այդ թերթիկների հետ, նույնպես բերում է այն համոզման, որ դրանք միևնույն ժամանակի և միևնույն դպրոցի ձեռագրերից են՝ մանրանկարված Հովհաննեսի կամ Ռոսլինի կողմից:

Քորոս Ռոսլինի նկարազարդած ձեռագրերից, դժբախտաբար չունենք Մատենադարանում ոչ մի օրինակ, եթե չհաշվենք ուշ շրջանի թղթյա մի ձեռագրի վերանորոգման ժամանակ լրացված մազաղաթյա թերթերը, որոնց մանրանկարները պրոֆ. Ս. Տեր-Ներսիսյանը վերագրում է Ռոսլինին: Այստեղ, բացի լուսանցազարդերից ու գլխազարդերից, կարելի է տեսնել Քրիստոսի երկու դիմանկար: Մակայն ունենք Երուսաղեմից ստացված Ռոսլինի ձեռագրերի մանրաժուռավենները և ապա տպագրված օրինակներ բազմաթիվ գրքերում ու արժաններում, որոնք հնարավորություն են տալիս համեմատելու մեր ձեռագրի նկարները Ռոսլինի նկարների հետ:

Թերեք ձեռագրերի ընդհանրությունները ցույց տվող օրինակներ.

№ 8321 ձեռագրի Եվսերիոսի և Կարպիանոսի դիմանկարները երբ համեմատում ենք Քորոս Ռոսլինի 1260 թվականի ավետարանի նույն նկարների հետ, տեսնում ենք, որ ընդհանրություններ կան նկարված մարդկանց կեցվածքի, մազերի սանրվածքի մեջ: Խորանի քառանկյան հիմքի հորիզոնական սյու-

¹⁷ Ter-Nersessian S., Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Washington, 1963.

¹⁸ Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ..., էջ 42:

նազարդը և կողքերի ներքևի լուսանցքի ծառերն ու նրանց վրայի թռչունները նույնն են:

Կանոն Ա—Բ.— Այս խորաններում նման են մարմարակերպ եռասյունները և խորանի վերին լուսանցքի մոմերը:

Կանոն Գ—Դ—Ե., նույնն են խորանի ներքևի լուսանցքի արմավենիները և նրանց վրա կանգնած բուերը: Ե-րդ թերթում նույնն են քառանկյան դարձերը և ներքևի լուսանցքի արմավենիները:

Կանոն Ե—Զ—Է.— նման են խորանների քառանկյունիների ներսի դարձերը, զուգահեռ դարձասյունները, ուղղահայաց մարմարակերպ եռասյունների մոտիվը, ներքևի լուսանցքների թռչունները:

Կանոն Թ—Ժ.— նման են խորանների քառանկյունիների շրջանակի դարձանկարները, քառանկյան մեջ ծիածանաձև կիսաշրջանակները, խորանի ներքևի զուգահեռ սյան դարձանկարները, ինչպես նաև ներքևի լուսանցքի թռչունները:

Կանոն Ժ.— նման են խորանի քառանկյան միջի դարձերը:

Կան և առանձին դարձերի նմանություններ ո՛չ անպայման նույն խորանի մեջ. օրինակ. ոսկե գծիկներով արված ցանցակերպ դարձերը:

Չնայած շունենք գունային համեմատության համար օրինակ. որ թերևս շատ կարևոր և որոշակի դեր էր խաղալու, սակայն նշված նմանությունները բավական են համոզվելու, որ սրանք, չնայած բացարձակ ընդօրինակություններ չեն, բայց միևնույն վրձնի գործ են: Հենց դա հատկանշական էր Ռոսլինի համար: Նա երբեք նույնությամբ չէր կրկնում ոչ ուրիշին և ոչ էլ ինքն իրեն, այլ միշտ աշխատում էր ստեղծագործարար:

Նմանություն կա նաև անվանաթերթերի և լուսանցադարձերի միջև: Հատկապես Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչների անվանաթերթերի սկզբնատառ կենդանազրերը խիստ նման են Ռոսլինի նույն սկզբնատառերին՝ XI—XII դարերի բուն հայկական դարձազրերի նմանությամբ: Իսկ Հովհաննես ծաղկողի մոտ սկզբնատառերն այլ են: Լուսանցադարձերում կրկնվում են միևնույն օղաձևերը: Երկուսի մոտ էլ աչքի են ընկնում բուսական դարձերն ու մատուռները: Միայն, Ռոսլինի ձեռագրի լուսանցքներում կան նաև սրբանկարներ, որոնք բացակայում են մեր ձեռագրում:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ համոզիչ փաստեր կան Լևոն Գ-ի նկարը ձեռագրին վերագրելու համար.

1. Նկարը մկրատահատված է ճիշտ այնպես, ինչպես մյուս բոլոր խորաններն ու անվանաթերթերը և ամենայն հավանականությամբ միևնույն մարզու կողմից:

2. Լևոնի նկարի մագաղաթը իր որակով նման է մեր ձեռագրի խորանների օղորկ մագաղաթին, չնայած ձեռագիրը բաղկացած է տարբեր որակի մագաղաթներից (հաստ, բարակ, ծակոտկեն):

3. Մեր ձեռագրի Մատթեոսի անվանաթերթի Գ գլխատառը, որը ձեռագրում պահպանված միակ մարդասպատկերն է, ուշագրավ է իր կեցվածքով, հագուստի ծալքերի մեջ նկատելի դինամիկ շարժումով, դեմքի մշակումն ու արտահայտչականությունը կարելի է նույնացնել Ռոսլինի 1262 և 1268 թվականների ձեռագրերի Գ տառի հետ. սրանք, շատ թեթև տարբերություններ ունենալով, խիստ նման են իրար: Միաժամանակ այս դիմանկարները նման են Լևոնի նկարի գլխավերևում նկարված զույգ հրեշտակներին. այստեղ դարձյալ նկատելի է

հազուաթի ծալքավորման միևնույն մշակումը, մազերի սանրվածքը, դրանց ավելացրած նաև գունային միևնույն երանգավորումը դեմքի մշակման և հազուաթի մեջ:

4. Ձեռագրի Ա պրակն սկսվում է Եվսերիոսով և վերջանում ութերորդ խորանով, որը լինում է ութ թերթ: Բ պրակն սկսվում է իններորդ խորանով և տասներորդ խորանի հետ կազմում են երկու թերթ: Այսպիսով, խորանները վերջանում են Բ պրակի սկզբի երկու թերթով: Խորաններից անմիջապես հետո, Մատթեոս ավետարանիչն է իր անվանաթերթի հետ և ապա երկու թերթ տեքստով վերջանում է Բ պրակը, որ բաղկացած է վեց թերթից. նշանակում է այստեղ բացակայում է երկու թերթ:

Քանի որ տեքստից ոչ մի թերթ չի բացակայում, ավետարանիչն ու անվանաթերթն էլ տեղում են, մնում է ենթադրել, որ 9—10 խորանից հետո պետք է եղած լինի ևս երկու թերթ, որպեսզի տետրակը գառնա ութ թերթից բաղկացած:

Իսկ ի՞նչ կարող է լինել այդ երկու թերթի բովանդակությունը:

Հայտնի է, որ Հռոմկլայի ձեռագրերի մեծ մասը, որոնք պատվիրել է Կոստանդին կաթողիկոսը, խորաններից անմիջապես հետո ունենում են երկու թերթից բաղկացած ձոն, նվիրված ձեռագրի տիրոջը՝ թագավորին, թագավորական բարձր պաշտոնյային, կամ որևէ պատվավոր անձի:

Քանի որ մեր ավետարանը նույնպես Հռոմկլայի ձեռագրերից է, ուրեմն, շատ հավանական է, որ բացակա երկու թերթերի վրա ձոնն է եղել, ուստի այդ երկու թերթերը պետք է լինեն հենց Լեոնի նկարը, իր ձոնի հետ միասին:

Թե ով է Լեոնի դիմանկարի ստեղծողը, որոշակիորեն չենք կարող ասել, որովհետև նկարի դեմքը մաշված է, չնչված: Չնայած նկարում եղած ուրիշ շատ մանրամասներ հիշեցնում են Քորոս Ռոսլինին:

Տեր-Մովսիսյանը նույնպես հայտնում է այն կարծիքը, թե Լեոնի դիմանկարը հավանաբար Քորոս Ռոսլինն է նկարել:

Հայտնի է, որ ձեռագրի ստեղծման ժամանակ, մոտավորապես 1253 թվականին, Հովհաննես ծաղկողն ավարտեց իր մի ավետարանը արդեն ձերացած հասակում և շատ հավանական է, որ այս ձեռագիրը նույն ժամանակում նկարադարգելու համար, հանձնած լիներ իր աշակերտին՝ Քորոս Ռոսլինին: Հետագայում, ինչպես հայտնի է, Լեոն Գ թագավորի դիմանկարները, ինչպես և որոշ պալատականների դիմանկարներ արված են Ռոսլինի կողմից:

Այսպիսով, գաղթի ու թալանի հետևանքով տեղից տեղ թափառած շատ ձեռագրերի հետ միասին, երկար ու արկածալի հանասպարհ է անցել Լեոն Գ թագավորին պատկանող այս ավետարանը և ի վերջո, քայքայված ու թերթահան, վիրավոր վիճակում ապաստան է գտել Մաշտոցյան մատենադարանում: Լեոն թագավորի դիմանկարը մոտ 75 տարի ուրիշ ձեռագրում մնալուց հետո գտավ իր տեղը. նրան միացան նաև կորած խորանները: Այժմ մենք ունենք Հռոմկլայի նկարչական դպրոցին պատկանող մի շատ արժեքավոր ձեռագիր, որը նկարագարված է 1254 թվականին, մեծ հավանականությամբ նշանավոր մանրանկարիչ Քորոս Ռոսլինի ձեռքով:

А. Б. ГЕВОРКЯН

ЕВАНГЕЛИЕ ЦАРЯ ЛЕВОНА ТРЕТЬЕГО

Р е з ю м е

Вместе с армянскими рукописями Новой Нахичевани в Матенадаран имени Маштоца был доставлен в свое время фрагмент портрета Киликийского армянского царя Левона Третьего (1236—1288). Оторванный от рукописи—оригинала, портрет впоследствии был приклеен к другой рукописи. Портрет-работа выдающегося киликийского художника исполнен с большим мастерством и представляет большую ценность для изучения истории средневекового армянского портретного искусства. Поэтому фрагмент привлек к себе в свое время внимание ученых. Последние по разным поводам пытались найти рукопись, к которой был первоначально приложен портрет.

Факты, приведенные в настоящей статье, показывают, что портрет царя Левона Третьего принадлежит рукописи Матенадарана № 8321, также доставленной из Новой Нахичевани. Как миниатюры этой рукописи, так и портрет царя Левона по своему стилю принадлежат к Ромклайской школе миниатюр и особенно напоминают портреты, принадлежащие кисти выдающегося мастера этой школы Тороса Рослина. Это обстоятельство дает основание полагать, что портрет царя Левона принадлежит кисти Тороса Рослина.

A. B. GEVORKIAN

L'EVANGILE DU ROI LEON III

L'article concerne un fragment de manuscrit au portrait du roi arménien de Cilicie, Léon III (1236—1288). Ce fragment se trouve fixé à l'intérieur d'un des manuscrits arméniens de la Nouvelle-Nakhitchévan conservés actuellement au Maténadaran d'Erévan.

Le portrait exécuté avec art présente un intérêt incontestable pour l'histoire de la peinture portraitiste arménienne du moyen âge. Les spécialistes s'efforcèrent très longtemps d'en découvrir le manuscrit d'origine.

L'auteur de l'article montre que ce fragment appartient au ms Maténadaran 8321 du fonds de la Nouvelle-Nakhitchévan, dont les miniatures, tout comme le portrait de Léon III, ne sont pas sans nous rappeler, par le style d'exécution, celles de Hromkla et plus spécialement les peintures du célèbre maître Thoros Roslin qu'on est ainsi en droit de considérer comme l'auteur du portrait.